

на забезпечення розвитку армії; довгострокові, пов'язані з певними стратегічними параметрами розвитку оборонного сектора.

2. Менеджмент і розвиток людських ресурсів як на рівні окремого військовослужбовця, так і воєнної організації загалом, з метою підвищення професійного потенціалу відповідно до потреб оборонної сфери. Реалізація вказаної функції передбачає виконання таких завдань: комплектування особовим складом сили оборони; ротація кадрів; підготовка й освіта персоналу; мотивація та соціальний захист.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про оборону : Закон України від 06 грудня 1991 року № 1932-ХІІ // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1932-12/page2>.

2. Стратегічний оборонний бюлетень України, схвалений Указом Президента України від 29 грудня 2012 року № 771/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>.

3. Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>.

4. Медвідь А.П. Кадрова політика в Збройних Силах України, як система управління людськими ресурсами / А.П. Медвідь, О.Б. Захаров // Вісник Національного університету оборони України : зб. наук. пр. – К. : Вид-во НУОУ, 2011. – № 3 (22). – С. 221–224.

5. Данчева О.В. Практична психологія в економіці та бізнесі / О.В. Данчева, Ю.М. Швалб. – К. : Лібра, 1999. – 270 с.

6. Парламентські слухання про стан та перспективи розвитку Воєнної організації та сектору безпеки України. 23 травня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish>.

УДК 342.951

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ОСІБ ІЗ ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Терещенко А.Л., к. ю. н.,

доцент кафедри цивільного, господарського та кримінального права
Інститут права та суспільних відносин університету «Україна»

Стаття присвячена дослідженню особливостей правового регулювання права інвалідів на освіту. В роботі проаналізовані норми національного законодавства та міжнародно-правових актів у сфері соціального захисту інвалідів. З'ясовано, що право інвалідів на вищу освіту – це факультативне право таких осіб за власною ініціативою вимагати від держави і суспільства забезпечити їм умови для інклюзивної освіти у вищих навчальних закладах, які належно обладнані для такої освіти, за вибором студента при фінансуванні за рахунок держави чи публічних фондів.

Ключові слова: інвалід, інклюзивна освіта, право на освіту, правовий та соціальний захист.

Статья посвящена исследованию особенностей правового регулирования права инвалидов на образование. В работе проанализированы нормы национального законодательства и международно-правовых актов в сфере социальной защиты инвалидов. Установлено, что право инвалидов на высшее образование – это факультативное право таких лиц по собственной инициативе требовать от государства и общества обеспечить им условия для инклюзивного образования в высших учебных заведениях, которые должным образом оборудованы для такого образования, по выбору студента при финансировании за счет государства или публичных фондов.

Ключевые слова: инвалид, инклюзивное образование, право на образование, правовая и социальная защита.

Tereshchenko A.L. THE CONCEPT AND CONTENT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF PEOPLE WITH DISABILITIES IN HIGHER EDUCATION

The article investigates peculiarities of legal regulation of rights of persons with disabilities to education. This paper analyzes national legislation and international legal acts in sphere of social protection of disabled. It has been established that right of persons with disabilities in higher education – is an optional right to such persons on its own initiative to demand from state and society to provide them with conditions for inclusive education in higher education institutions that are properly equipment for such an education, student's choice in financing by State or public funds.

Key words: disabled person, inclusive education, right to education, legal and social protection.

Постановка проблеми. За останні десятиліття в Україні, як у всьому світі, збільшилася частка людей з особливими потребами. Це відбувається в результаті багатьох чинників. І найбільш значущим з-поміж них є природні катаклізми, техногенні катастрофи, в т. ч. й наслідки аварії на Чорнобильській АЕС, забруднення зовнішнього середовища, дорожньо-транспортні пригоди, збільшення

кількості вроджених патологічних і хронічних захворювань [2, с. 7].

Дотримання прав осіб з особливими потребами – це не лише реалізація конкретного права конкретної особи, а й забезпечення можливостей рівного ефективного здійснення інвалідами всіх прав людини без будь-якої дискримінації. А принцип недискримінації допомагає пов'язати права людини в цілому з

конкретними проблемами інвалідності. У нашому випадку права на вищу освіту.

Ступінь розробленості проблеми. Однак особи з особливими потребами мають рівні права порівняно з іншими людьми. Влучним у цьому контексті є твердження В.В. Нагорної, що з самого моменту народження кожна дитина набуває права, які ґрунтуються на природних властивостях людини – право на життя, тілесну недоторканність, свободу особистості тощо. Надання рівних можливостей кожному члену суспільства (незалежно від стану здоров'я), забезпечення гарантій вільного розвитку особистості, поваги, честі і гідності, ефективного формування і вдосконалення юридичних гарантій захисту їх прав на освіту, працевлаштування, соціальне забезпечення, участь у соціально-культурному житті України, зокрема дітям з особливими потребами нарівні зі здоровими дітьми, є вимогами часу, особливо для демократичної, правової, соціальної держави, якою прагне стати Україна [3, с. 19]. Зокрема провідним чинником успіхів інвалідів є освіта. А щоб такій особі дійсно бути успішною, треба обов'язково здобути вищу освіту.

Позивним прикладом зазначеного є доля А. Журавка, інваліда з дитинства, який виховувався в Цюрупинському дитячому будинку-інтернаті. Однак він зумів отримати професійно-технічну та вищу економічну освіту в Херсонському державному університеті, стати провідним бізнесменом Херсонщини, народним депутатом України V–VI скликань. Він є автором книги «Рух інвалідів у громадянському суспільстві», нагороджений орденами «За заслуги» III та II ступенів [5].

Вітчизняна система захисту прав осіб із особливими потребами розглядається через призму соціального забезпечення, що на думку А.А. Томілі, і є їх захистом як система суспільно-економічних заходів, спрямованих на матеріальне забезпечення населення від соціальних ризиків (хвороба, інвалідність, старість, втрата годувальника, безробіття, нещасний випадок на виробництві тощо). На його погляд, соціальний захист в Україні має такі складові частини: соціальне страхування; соціальна допомога; соціальна справедливість [1, с. 57].

Мета – дослідити особливості правового регулювання права інвалідів на освіту, проаналізувати норми національного законодавства та міжнародно-правових актів у сфері соціального захисту інвалідів.

Виклад основного матеріалу. Соціальне страхування – захист громадян від соціальних ризиків, що впливають на їх працездатність: хвороба, каліцтво, старість та інші випадки, передбачені законом. Соціальна допомога – різні види соціальних виплат, дотацій, пільг, субсидій, що надаються особам, які потребують соціального захисту. Соціальна справедливість (соціальна солідарність) – компенсація впливу непередбачуваних негативних явищ, таких як техногенні катастрофи чи природні стихійні лиха [1, с. 57].

А.А. Томілі вважає, що національні системи соціального захисту сформувалися з урахуванням специфіки економічного, соціального

й культурного розвитку країн. Однак, попри відмінності в шляхах розвитку й особливостях організації, якості й обсязі послуг, а також у методах фінансування, всі системи соціального захисту функціонують на основі єдиних принципів: принцип соціального страхування; принцип соціального забезпечення; принцип допомоги; принцип соціальної справедливості [1, с. 57–58].

Однак із таким його вузьким підходом ми не можемо погодитися з тієї причини, що соціальний захист є вагомою, але не єдиною формою захисту осіб із особливими потребами. Як вже зазначалось вище, провідною формою захисту інвалідів є інклюзивія. Тільки вона дозволяє особам із особливими потребами стати повноцінними членами суспільства.

Провідним чинником забезпечення інклюзивної вищої освіти є дотримання критеріїв доступності до навчальних корпусів та адміністративних приміщень ВНЗ. До них відносяться:

1. Доступність і безбар'єрне проектування: архітектурне довкілля в Україні все ще розраховане на ідеально здорову за середніми стандартами людину. Але не всі люди вкладаються у середні стандарти: є високі, дуже повні, діти, старі і немічні, згадаймо також про карликів. Саме ці люди переживають багато незручностей у повсякденному житті. Особливо від цього страждають особи з неповносправністю (інвалідністю). Те, як влаштоване наше середовище, впливає на будь-яку сферу нашого життя, робить для нас доступними, чи ні пересування, навчання, працю, відпочинок, дозвілля. Конструкція доріг, споруд, транспорту може мати істотний вплив на наш спосіб життя.

2. Повна участь і рівні права. Для того, щоб неповносправні мали рівні права і могли повноцінно брати участь у суспільстві, дуже важливо мати доступне фізичне середовище для тих, хто має знижену справність та користується допоміжними засобами. Неповносправні в усьому світі стикаються з багатьма перешкодами, які обмежують їх повсякденну участь у житті суспільства. Але фізичних бар'єрів можна уникнути, витрачаючи незначні кошти ще на етапі планування. Багато змін можна внести в існуюче середовище з мінімальними витратами.

3. Визначення. Зараз вживаються такі терміни, як доступна, пристосована архітектура, універсальний дизайн, безперешкодний доступ, які описують елементи архітектури для потреб неповносправних. Кожен із термінів має своє значення, але часто вони вживаються один замість одного і часом неправильно. Наступні визначення стосуються галузі безперешкодного доступу.

4. Універсальний дизайн. Розрахований на переважну більшість людей, а також на широкий спектр неповносправностей, таких як вади зору, слуху, сприймання, руху, а також психоемоційні та інтелектуальні особливості. Універсальний дизайн звертається до проблеми доступності і пропонує перетворити всі елементи середовища в доступні. Цього можна досягти через детальне планування на всіх

етапах проектування. Універсальний дизайн вимагає глибокого розгляду можливостей людини протягом життя. Створення універсального середовища для всіх – це створення безпечного і зручного, комфортного середовища для всіх без винятку осіб.

5. Пристосування. Пристосування включає адаптацію середовища, в якому проживає неповносправна людина, як наприклад, вітальні, кухні, ванної кімнати, туалету, робочого місця в квартирі, виходу з будинку і т. д. Досвід показує, що здорові люди не замислюються над необхідністю змінювати або пристосувати житло для неповносправних, щоб не погіршувати його зовнішнього вигляду. Проектування пристосовань переважно здійснюють самотужки, кожен по-своєму знаходить спосіб та вихід. Виконується некваліфікованою робочою силою, не задіюючи великих будівельних ресурсів та коштів.

6. Доступність. Включає забезпечення безперешкодного пересування у просторі і можливості користуватися суспільними надбаннями та благами. Стандарти доступності дещо різні у різних країнах. Багато країн уже виробили свої стандарти доступності, взявши до уваги кращий практичний досвід інших країн. Таким чином формуються уніфіковані стандарти для цивілізованої країни.

7. Принципи універсального дизайну. Універсальний дизайн передбачає: 1) рівноправність використання засобів та приміщень всіма категоріями користувачів, щоб додаткові, доступні пристосування не ставили окремих відвідувачів у гірше становище; 2) гнучкість у вживанні, коли одним і тим же пристроєм могли б користуватися всі однаково легко; 3) простоту, коли дія не вимагає додаткових навичок, досвіду чи знань мови, а може здійснюватися на інтуїтивному рівні; 4) сприйнятність інформації та сигналів, у тому числі незрячими, глухими чи людьми зі зниженим рівнем уваги, з інтелектуальними вадами; 5) толерантність до помилок, коли випадкова чи ненавмисна дія не створить великої загрози; 6) мінімальність зусилля, коли пристрій чи елемент середовища викликає мінімальну втому при тривалій дії, а також не велике одноразове зусилля; 7) достатність розмірів і простору, включаючи місце для допоміжних засобів, якими користуються люди з особливими потребами, а також враховуючи зони досяжності, різні для різних людей [7].

У відповідності до теорії адміністративного права основними напрямками впливу права на суспільні відносини з метою їх упорядкування є спеціально-юридичні функції – регулятивна та охоронна. Охоронна функція встановлює та гарантує з боку держави виконання системи заходів юридичного захисту та юридичної відповідальності, порядок їх накладення та виконання, що має на меті нівелювання шкідливих для суспільства відносин та охорону позитивних. Охоронна функція передбачає: 1) визначення заборон на вчинення протиправних діянь; 2) установлення юридичних санкцій за вчинення таких діянь; 3) безпосереднє застосування юридичних санкцій до особи, яка вчинила правопорушення. Переважна більшість учених звертає увагу на недопущення ототожнення понять

«охорона» та «захист» і вважає, що «охорона» в юридичному розумінні означає позитивний стан норм права, направлений на недопущення порушення суб'єктивних прав і законних інтересів осіб, відображає статичку правовідносин. У свою чергу «захист» характеризується динамікою через реалізацію засобів і форм, що передбачені законодавством для відновлення правового становища потерпілого, притягнення винного до юридичної відповідальності, та застосовуються тоді, коли суб'єктивне право вже порушене [4, с. 325–331].

Адміністративно-правова охорона забезпечується: по-перше, за допомогою спеціальних охоронних адміністративно-правових норм, які застосовуються після порушення вимоги регулятивної норми поводитися певним чином, – адміністративно-правовий захист; по-друге, на основі безпосередньої реалізації регулятивних адміністративно-правових норм, які спрямовуються на попередження (профілактику) протиправних посягань, у випадках високої ймовірності порушення суб'єктивних публічних прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, – на адміністративно-правову охорону у вузькому розумінні.

При цьому, на думку В.В. Галуцька, адміністративно-правовий захист (адміністративно-правова охорона у найвищому розумінні) – це динамічні (активні) дії публічної адміністрації, спрямовані на відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, усунення перешкод щодо їх здійснення засобами адміністративного права з можливістю застосування заходів адміністративного примусу та притягнення винних до адміністративної відповідальності.

Адміністративно-правова охорона у вузькому розумінні – це позитивний статичний стан адміністративного права, спрямований на попередження правопорушень (профілактику злочинів), усунення перешкод, що здійснюється публічною адміністрацією з метою забезпечення прав свобод і публічних законних інтересів фізичних і юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства та держави.

Адміністративно-правова охорона у широкому розумінні складається з елементів адміністративно-правового захисту та охорони у вузькому розумінні (адміністративно-правова охорона = охорона у вузькому розумінні + захист), іншими словами – з сукупності статичної та динамічної діяльності публічної адміністрації, що здійснюється на основі адміністративно-правових норм [4, с. 325–331].

Для потреб адаптації вітчизняного законодавства до вимог законодавства країн Європейського Союзу О.М. Ёщук уточнила вищезазначені положення. Вона вважає, що перше, на що є потреба звернути увагу, що в англійській мові існує декілька синонімів, які відповідають вітчизняному «захист»: 1) protection – захист, охорона, заступництво, піклування, опіка; прикриття; 2) guard – охорона, захист, вартовий, сторож, захисна стійка; 3) defend – захищати, стояти на сторо-

жі, огороджувати, оборонятися, відстоювати право на щось, надавати підтримку; виправдовувати, захищатися на судовому процесі, заперечувати проти звинувачень, захищати на суді, виступати захисником; 4) security – безпека, благополуччя, забезпеченість, забезпечення безпеки; заходи безпеки; захист; охорона, засіб захисту, служба безпеки (в компанії, фірмі), почуття захищеності [6].

Виходячи із зазначеного, О.М. Єщук робить висновок, що: по-перше, в англійській мові практично не існує різниці між словами «охорона» і «захист»; по-друге, для захисту закону (права) найбільш доцільно вживати англійський аналог «protection»; по-третє, для визначення фізичних осіб, які займаються фізичним захистом, вживаються слово «guard»; по-третє, для позначення фізичних осіб, які займаються юридичним захистом, найбільш часто вживаються «defend»; по-четверте, для позначення професійної юридичної особи (фірми), яка займається захистом, використовується термін «security» [6].

Тим самим, для приведення вітчизняного законодавства до вимог світового товариства, щоб вони нас розуміли, є потреба вживати слова «охорона» і «захист» в одному розумінні, як синоніми, розділяючи їх для потреб охоронної діяльності: захист (охорона) у найвищому розумінні («protection in a very narrow sense»), аналогом якого у В.В. Галунька є охорона у найвищому розумінні; захист (охорона) у вузькому розумінні («protection in the narrow sense»), аналогом якого у В.В. Галунька є охорона у вузькому розумінні та захист (охорона) у широкому розумінні («protection in the broadest sense»), аналогом якого у В.В. Галунька є охорона у широкому розумінні [6].

Чітко визначити, що: для опису захисту права (закону), як юридичної категорії, є потреба вживати англійський аналог «protection»; для потреб опису фізичних осіб, які займаються фізичним захистом, вживати – «guard»; для позначення фізичних осіб, які займаються юридичним захистом, вживати – «defend»; для позначення юридичної особи (фірми), яка займається захистом, використовувати термін «security» [6].

На погляд О.М. Єщук, це дасть можливість зарубіжним ученим, не порушуючи нашої самобутності, адекватно розуміти вітчизняних учених, юристів та тлумачити законодавства у сфері правозахисної діяльності. На наш погляд, уточнення О.М. Єщук є слушними.

Виходячи із зазначеного, адміністративно-правовий захист осіб із особливими потребами характеризується такими рисами:

– об'єктом її захисту є право осіб із особливими потребами на вищу освіту та діяння суб'єктів публічної адміністрації щодо його забезпечення;

– право осіб із особливими потребами на вищу освіту – це факультативне право таких осіб за власною ініціативою вимагати від держави і суспільства забезпечити їм умови для інклюзивної освіти у вищих начальних закладах, які належно обладнані для такої освіти, за вибором студента при фінансуванні за рахунок держави чи публічних фондів;

– для позначення зазначеної категорії доцільно вживати словосполучення:

«адміністративно-правовий захист осіб із особливими потребами»; protection in «a very narrow sense individual with disabilities (захист у дуже вузькому сенсі осіб із обмеженими можливостями)»;

– це динамічні (активні) правові дії публічної адміністрації;

– вони спрямовані на відновлення порушених права абітурієнтів і студентів із особливими потребами в процесі здобування вищої освіти;

– здійснюються засобами адміністративного права;

– при можливості застосування заходів адміністративного примусу та притягнення винних до адміністративної відповідальності.

Зміст – це сукупність елементів, процесів, зв'язків, що становлять даний предмет чи явище. Ця визначеність майже ідентична поняттю «сутність» і тісно пов'язана з ним. Проте сутність абстрактніша, ширша, ніж категорія «зміст». Нею визначають головний, вирішальний, глибинніший внутрішній зв'язок предметів, які становлять його основу. Поняття «зміст» дещо вужче. Воно також відображає внутрішній і вирішальний зв'язок. Проте не в його найзагальнішому вигляді, а в такому, що реалізується в кожному окремому предметі (групі предметів) на певному етапі розвитку, за певних умов. Наприклад, сутністю життя у найзагальнішому вигляді є процес обміну речовин у білковому тілі. Конкретний прояв цього зв'язку в будь-якій клітині чи організмі буде різним. У даному випадку зміст є проявом сутності в даній специфіці, внутрішнім зв'язком в окремому [9].

Виходячи з таких філософських поглядів і вищезазначеного матеріалу, вважаємо, що змістом адміністративно-правового захисту осіб із особливими потребами у вищих навчальних закладах є дія публічної адміністрації щодо відновлення порушеного права (недотримання) у сферах:

1) санітарно-гігієнічних вимог щодо обладнання вищих навчальних закладів щодо навчання осіб із особливими потребами;

2) пільгового вступу абітурієнтів із особливими потребами;

3) публічної підтримки навчання: а) навчання за рахунок державного бюджету; б) навчання за рахунок соціального фонду інвалідів; в) забезпечення спеціальною стипендією (пенсією); г) на спеціальне медичне забезпечення під час навчання; д) право на рівність оцінювання, державної атестації;

4) забезпечення осіб із особливими потребами спеціальним обладнанням, необхідним для навчання: для глухонімих (сурдоперекладачі), сліпих (собаки-поводирі), для спінальних (спеціальні парти) тощо;

5) забезпечення спеціальною літературою;

6) пріоритету влаштування на роботу;

7) спеціальними гуртожитками.

Наприклад, у всіх вищих навчальних закладах мають бути забезпечені для осіб із особливими потребами: безпроблемне пересування прилеглою територією; наявність визначених місць для паркування автомобілів інвалідів найближче до входу в будинок; входи/виходи, двері; доступний заїзд у при-

міщення, сходи/пандуси; відсутність порогів, широкі двері, широкі коридори; доступність до всіх поверхів у приміщенні (ліфти, ескалатори, пандуси тощо); наявність доступних і пристосованих для неповносправних санітарно-гігієнічних приміщень: туалету, душової тощо; доступні для людей у візках таксофони, банкомати; означення місцезнаходження (піктограми).

Незалежно від того, чи потрібно людині у візку дістатися всередину будь-якої будівлі, чи людина просто проходить повз цю будівлю/споруду, – власник будівлі на всій прилеглий території повинен забезпечити безпроблемне та безпечне пересування всім категоріям громадян. Ширина тротуару чи проходу залежить від інтенсивності руху пішоходів, але за чинними будівельними нормами повинна бути не меншою 1,50 м. Така мінімальна ширина забезпечує можливість розминутися людині у візку з пішоходом, а при потребі забезпечує можливість розвернутися звичайним інвалідним візком на 180°. На тротуарі не повинно бути сходів, вибоїн, а щілини між тротуарними плитами чи у різного виду решітках повинні бути не більше 1,3 x 1,3 см. Для забезпечення безперешкодного проходу для людей з вадами зору на пішохідні шляхи/тротуари не повинні виступати кущі зелених насаджень та звисати гілки дерев, вивіски чи інші предмети нижче від 2,10 м [8].

Висновки. Отже, адміністративно-правовий захист осіб із особливими потребами – це динамічні (активні) правові дії публічної адміністрації, які спрямовані на відновлення порушених прав абітурієнтів і студентів із особливими потребами в процесі здобування вищої освіти, що здійснюються засобами адміністративного права, при можливості за-

стосування заходів адміністративного примусу та притягнення винних до адміністративної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Томілін А.А. Сутність соціального захисту, його принципи, методи, напрямки / А.А. Томілін // Формування конкурентноспроможної економіки України: сучасні проблеми та перспективи (22–23 листопада 2012 року). Збірник науково-методичних праць. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2012. – С. 57–59.
2. Дяченко В.В. Комплексна реабілітація – шлях створення рівних можливостей / В.В. Дяченко // Соціальний захист – 2006. – № 11 (листопад) – С. 7–11.
3. Нагорна В.В. Проблеми визначення прав дітей з особливими потребами в правовій науці / В.В. Нагорна // Актуальні питання сучасної юридичної науки: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 11–12 червня 2011 року. – у 2-х томах. – X. : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2011. – Т. 1. – С. 18–20.
4. Адміністративне право України : у 2-х т. : підручник Т. 1 : Загальне адміністративне право. Академічний курс / В.В. Галунько, В.І. Олефір, Ю.В. Гридасов, А.А. Іванишук, С.О. Короєд. – К : УУ, 2013. – 396 с.
5. Журавко О.В. Біографія. – [Електронний ресурс] / О.В. Журавко // Партія регіонів. – 2013. – Режим доступу : <http://zhuravko.com/biography>.
6. Єшук О.М. Щодо адаптації вітчизняної термінології у сфері адміністративно-правової охорони до стандартів Європейського Союзу. – [Електронний ресурс] / О.М. Єшук // Мыслитель. – 2013. – Режим доступу: <http://windfalldating.com/index.php>.
7. Критерії доступності. – [Електронний ресурс] // Безбар'єрна Україна. – 2013. – Режим доступу: <http://netbaryerov.org.ua/index.php/dostup/metodika>.
8. Прилегла територія (містобудівні вимоги) – [Електронний ресурс] // Безбар'єрна Україна. – 2013. – Режим доступу: <http://netbaryerov.org.ua/index.php/dostup/metodika/1314-2013-04-11-08-59-30>.
9. Філософія : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С.П. Щерба, В.К. Щедрін, О.А. Заглада; за заг. ред. С.П. Щерби. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.